

The position of Social Status, Human Conditions, and the Enabling Environment in the Organizational Model of Informal Settlement: A case study of Mashhad city

Rostam Saberifar¹

1. (Corresponding Author) *Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Law and Social Sciences, University of Payam-e-Noor, Tehran, Iran*
Email: r_saberifar@pnu.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:

Received:
5 June 2025
Revised:
4 September 2025
Accepted:
9 October 2025
Available online:
11 November 2025

Keywords:

*Informal Settlement,
Organizational Model,
Enabling Environment,
Human Conditions,
Mashhad.*

ABSTRACT

With more than half of the global population residing in urban settlements, urban poverty has become a pressing concern. According to United Nations estimates, the one billion people currently living in urban slums may increase by an additional billion by 2030. In Iran, approximately 20 million people live in informal settlements. Although numerous studies have addressed this phenomenon, significant ambiguities remain, and no comprehensive solution has yet been proposed. This study employed a descriptive-analytical approach. Data were collected through documentary review of prior studies and complemented by the insights of 130 field experts. The data were then analyzed using content analysis and interpretive structural modeling (ISM). The findings revealed that interventions have been fragmented, largely aimless, and lacking theoretical foundations at the ontological, epistemological, and methodological levels. Consequently, since the elements of the organizational equation were neither accurately defined nor assigned their proper values, the outcome of this equation has effectively amounted to zero, preventing meaningful change from occurring. Accordingly, meaningful progress in this domain requires first the preparation of an active political environment, accompanied by improvements in human conditions and ultimately by transformations in social status. In terms of urban impacts, social status is linked to reducing social and economic exclusion; human conditions are associated with meeting basic needs and developing and utilizing assets; and the enabling environment corresponds to strengthening governance systems that curb corruption while expanding access to essential services and resources.

Citation: Saberifar, R. (2025). The position of Social Status, Human Conditions, and the Enabling Environment in the Organizational Model of Informal Settlement: A case study of Mashhad city. *Geographical planning of space quarterly journal*, 15 (3), 121-139.
<http://doi.org/10.30488/gps.2025.522238.3845>

© The Author(s)

Publisher: Golestan University Press

This is an open access article under the CC BY NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

With more than half of the global population now residing in urban areas, urban poverty has become an increasingly urgent concern. United Nations projections suggest that the one billion people currently residing in urban slums may be joined by another billion by 2030. Marginalization is a multidimensional phenomenon, and without a clear understanding of its underlying components, it cannot be effectively addressed. Most existing research in this field has concentrated on the physical and infrastructural deprivations of informal settlements. By contrast, the critical social and political dimensions of marginalization have often been overlooked, whether deliberately or inadvertently.

Despite substantial financial investments, the institutions and organizations engaged in these areas appear to undermine one another's efforts rather than enhance their collective effectiveness. Fundamental categories related to Informal Settlement remain inadequately identified. Acquiring this knowledge is essential for developing effective organizational strategies for these areas.

This research focused on the city of Mashhad as the study area. Mashhad has one of the highest concentrations of informal settlements in Iran, with one in three residents of the metropolis currently living in peripheral settlements. From a livelihoods perspective, three major drivers of marginalization in Mashhad are: weak governance in policy formulation and urban management; deficiencies in governance mechanisms, including poor rule of law and corruption; and pervasive social and economic exclusion. Accordingly, this study sought to address the following research questions:

- What types of solutions have been proposed for planning informal settlement, and what outcomes have they produced?
- What is the appropriate model for planning informal settlement in Iran, particularly in the case of Mashhad?

Methodology

This study employed a qualitative research design, with data collected through semi-structured interviews. The study population consisted of researchers and managers recognized as experts in the organization and empowerment of informal neighborhoods. Participants included scholars who had conducted at least ten independent studies on informal Settlements, as well as managers who, based on their expertise and professional engagement, had led at least one executive project on organizing informal neighborhoods.

Following data collection, the key factors influencing the organization of informal contexts were identified using thematic analysis and subsequently validated by expert review. The core elements associated with each factor were then delineated. To support this process, supplementary data were gathered from previous studies and surveys, library and web searches, and a review of completed research projects. For the fieldwork component, semi-structured interviews were conducted.

The central research question was articulated as follows: In your view, what are the main factors influencing the organization of informal settlements in Iran, particularly in the city of Mashhad? To enhance the validity and reliability of the study, a comprehensive review was conducted on the factors contributing to the success of comparable international projects. Throughout the interviews, the objectives of the study were clearly communicated to participants.

Results and discussion

The findings of this study suggest that the organizational model for informal settlement can be expressed as the following equation:

$$\text{Positive Change} = \text{Social Position} \times \text{Human Conditions} \times \text{Enabling Environment}$$

The absence of any one of these conditions disrupts the chain of intended actions and renders financial expenditures and infrastructural investments largely ineffective. The multiplication sign is intentional: if any of these elements is

absent (i.e., assigned a value of zero), positive change cannot occur.

In this framework, social position corresponds to reducing social and economic exclusion; human conditions refer to meeting basic needs and developing and mobilizing assets; and the enabling environment relates to strengthening governance systems that curb corruption and expand access to services and resources.

When these conditions are satisfied, a set of strategies can be pursued:

- Immediate priorities include meeting basic needs such as food security, social support, healthcare, adequate use of space, and protection of human dignity.
- Short- to medium-term strategies involve strengthening personal and collective assets—particularly soft assets such as empowerment, networking, and skills development.
- Long-term strategies must address the structural causes of poverty, including weak governance at multiple levels, systemic unfairness, corruption, crime, violence, and entrenched discriminatory attitudes.

Conclusion

According to the study's findings, the foremost priority is to focus on the most informal populations, particularly by addressing the needs of those who possess virtually no assets. In such contexts, individuals' bodies may represent their sole asset. Under these circumstances, the most pressing needs involve securing daily food and obtaining urgent medical care. Failure to meet these necessities gives rise to a host of social and health-related problems. This condition underscores the importance of social position, livelihood opportunities, and the prevalence of trauma and mental illness, all of which may increase vulnerability to drug use.

In response, strategies should focus on building both tangible and intangible assets through a range of developmental initiatives, including income-generating activities, skills training, and education. Achieving a balanced distribution of hard assets (such as physical infrastructure) and soft assets (such as empowerment and social capital) is crucial for fostering

greater empowerment. More broadly, long-term and fundamental governance-related activities—such as influencing policy, ensuring representation for the most informal, and establishing effective systems for service delivery—are the basis for achieving sustainable impact.

Accordingly, it is essential first to identify the components and factors that shape organizational processes and then to prioritize these dimensions. Ultimately, these dimensions must be integrated into the cycle of required actions at the appropriate time and place. Such a process requires that interventions in informal settlement be designed and implemented through a holistic perspective and integrated management.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

جایگاه مؤلفه‌های موقعیت اجتماعی، شرایط انسانی و محیط توانمند در مدل ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین مطالعه موردی: شهر مشهد

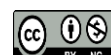
رستم صابری فر^۱

۱- نویسنده مسئول، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: r_saberifar@pnu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
برآوردها نشان می‌دهد که در ایران، ۲۰ میلیون نفر در محله‌های فقیرنشین زندگی می‌کنند. گرچه مطالعات زیادی درباره آن به انجام رسیده؛ ولی هنوز راه‌حل دقیقی به دست نیامده است. ظاهراً دلیل اصلی این عدم موفقیت، نادیده گرفتن همه عناصر ذی‌مدخل در معادله ساماندهی بوده است. به این منظور، این بررسی به شیوه توصیفی و تحلیلی به انجام رسید. داده‌های موردنیاز به روش اسنادی از بررسی‌ها و تحقیقات قبلی به دست آمد و برای تکمیل این اطلاعات، نقطه نظرات ۱۳۰ نفر از کارشناسان این حوزه اخذ گردید. اطلاعات گردآوری‌شده به شیوه تحلیل محتوایی و مدل‌سازی ساختاری تفسیری، تجزیه و تحلیل گردید. نتایج نشان داد که اقدامات صورت گرفته اغلب پراکنده، عمدتاً بی‌هدف و فاقد مبانی نظری در سطوح هستی‌شناسی، معرفت‌شناختی و روش‌شناسی بوده است. درنتیجه، چون عناصر ذی‌نقش در معادله ساماندهی به‌درستی و با ارزش واقعی جایگزین نشده‌اند، همیشه حاصل معادله برابر صفر بوده و به همین دلیل، هیچ تحولی حادث نشده است. بر این اساس، برای هر نوعی پیشرفتی در این قلمرو، باید محیط سیاسی (محیط فعال) آماده‌شده و در کنار آن، شرایط انسانی تحول پیدا کرده و در نهایت با تغییر موقعیت اجتماعی همراه گردد. بر این اساس و وفق مرامنامه تأثیر شهری، موقعیت اجتماعی مساوی با کاهش طرد اجتماعی و اقتصادی است، وضعیت انسانی برابر با رفع نیازهای اساسی و ساخت و استفاده از دارایی‌ها و ایجاد محیطی توانمند برابر با بهبود حکمرانی است که باعث کاهش فساد و بهبود دسترسی به خدمات و منابع می‌شود.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی
	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵
	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳
	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷
	تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰
	واژگان کلیدی: حاشیه‌نشینی، ساماندهی، محیط سیاسی، شرایط انسانی، مشهد.

استناد: صابری فر، رستم. (۱۴۰۴). جایگاه مؤلفه‌های موقعیت اجتماعی، شرایط انسانی و محیط توانمند در مدل ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین مطالعه موردی: شهر مشهد. *مجله آمایش جغرافیایی فضا*، ۱۵ (۳)، ۱۳۹-۱۲۱.

<http://doi.org/10.30488/gps.2025.522238.3845>

مقدمه

تقریباً تمام تحقیقاتی که در ارتباط با حاشیه‌نشینی به انجام رسیده، عمدتاً به توصیف شرایط کالبدی و ظاهری این مناطق اکتفا کرده‌اند. تأکید چنین تحقیقاتی آن است که این مناطق فاقد زیرساخت‌های شهری، آموزشی و بهداشتی بوده و به دلیل فقر متمرکز در آن‌ها، ارائه خدمات بیشتر، تنها راه‌حل ممکن است. این در حالی است که هر نفر از حاشیه‌نشینان، داستان خاص خود را دارد و اگر قرار باشد راه‌حل دقیق و همه‌جانبه‌ای برای این مناطق عرضه شود، باید برای هر یک از آن‌ها چاره‌ای مجزا ارائه گردد (صابری‌فر، ۱۴۰۱). از آنجاکه تاکنون چنین شرایطی فراهم نشده است، طبیعی است که پژوهش‌های این حوزه همچنان ضروری احساس شود. تحقیقاتی که قریب به ۶۰ سال است ادامه دارد. به‌طور نمونه، معروف‌ترین تحقیقات در این زمینه، همانایی است که از سال‌های ۱۳۵۰ و با کارهای مطالعات مرکز تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، به انجام رسیده است. در این بررسی‌ها و تحقیقات بعدازآن، مقوله ساماندهی با پیشنهادهایی چون ارائه خدمات به حاشیه‌نشینان، رسیدگی به روستاهای مهاجر فرست، ترغیب، تشویق و یا اجبار حاشیه‌نشینان به بازگشت به روستا، توانمندسازی حاشیه‌نشینان، ارتقای وضعیت آموزشی و ... همراه بوده است. اما پیامد چنین تحقیقاتی، به ساماندهی نمونه خاصی از مناطق حاشیه‌نشین منجر نشده و در برخی از کلان‌شهرها، چنین مناطقی روزبه‌روز در حال گسترش هستند. به‌طوری‌که طبق اعلام رسمی نهادهای مسئول، هم‌اکنون بالغ بر ۶۱ هزار هکتار سکونتگاه غیررسمی (حاشیه‌نشین) در ۱۷۵ شهر و ۶۰۰ محله وجود دارد. در کلان‌شهر مشهد نیز وضعیت مشابهی حاکم بوده و تعداد محلات و جمعیت آن‌ها از سال ۱۳۸۵ از حدود ۶۴۰۰ هکتار در ۴۲ محله با جمعیتی بالغ بر ۸۰۰ هزار نفر (امیرفخریان و همکاران، ۱۳۹۱)، به حدود ۸۰۰۰ هکتار، در ۶۶ محله و جمعیتی در حد یک‌میلیون نفر رسیده است (صابری‌فر، ۱۴۰۲).

سؤال اساسی این است که آیا شناخت این مناطق به‌درستی انجام‌نشده و یا راه‌حل‌های ارائه‌شده عمدتاً تقلیدی بوده و زمینه مبنا محسوب نمی‌شود و یا علی‌رغم درست بودن دو مؤلفه اول، در عمل مجریان به‌درستی آن را اجرا نکرده‌اند؟ با این فرض اساسی که تقریباً هیچ مجموعه‌ای از مناطق حاشیه‌نشین ایران و به‌طور مشخص مشهد، هنوز به‌طور کامل ساماندهی نشده و شدت گسترش آن کاهش پیدا نکرده است، چگونه می‌توان این معضل را مرتفع ساخت؟ آیا در سایر نقاط جهان، نمونه‌های موفق وجود دارد که بتوان از آن طریق و بر اساس شرایط خاص ایران، معضل حاشیه‌نشینی را اگر نمی‌توان به‌طور کامل از بین برد، حداقل شدت و سرعت آن را کنترل نمود؟ این‌ها و مجموعه متنوعی از این سؤالات، باعث گردید تا این تحقیق به انجام برسد و بخشی از این کلاف سردرگم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی و فرهنگی گشوده شود.

واقعیت آن است که اصطلاح حاشیه‌نشینی اولین بار در سال ۱۵۱۶ در ونیز به کار گرفته شد. برخی این تاریخ را در ایران تا دوران ساسانیان عقب می‌برند. در این دوران، اسیران جنگی را در مراکز سکونتگاهی جدا از مردم و در حاشیه شهرها سکنی می‌دادند. البته در اروپا و به سال ۱۱۷۹، شورای کلیسا، زندگی مسیحیان را در میان یهودیان ممنوع کرد که موجب ایجاد گتوهای متعدد یهودی‌نشین در اطراف شهرهای بزرگ اروپائی گردید (صابری‌فر و محمدی‌نیا، ۱۴۰۰). از آن زمان تاکنون، بررسی و پژوهش در این ارتباط ادامه داشته است. اما مطالعات و پژوهش‌هایی که از ابعاد نظری فاصله گرفته و اهداف عملی را مدنظر داشته‌اند، در غرب به دوران انقلاب صنعتی و در ایران به وقوع اصلاحات ارضی برمی‌گردد. به‌طور مشخص و در ایران، اولین مطالعات در موسسه تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران انجام شد. بعدها افراد زیادی به این حوزه وارد شدند که معروف‌ترین آن‌ها مطالعات پرویز پیران (۱۳۶۶)، زاهد زاهدانی (۱۳۶۹)، حسین‌زاده‌دلیر (۱۳۷۱)، احمدیان (۱۳۷۱) و اردشیری (۱۳۷۵) می‌باشند. با وجود آن‌که در مطالعات اولیه این پدیده بسیار ساده و خطی در نظر گرفته می‌شد، در مطالعات دو دهه اخیر، ابعاد پیچیده‌تری پیدا کرد. در این بخش نیز پژوهشگرانی چون بیانلو (۱۳۸۵)،

مرادی و بخشنده (۱۳۹۰)، نوربخش و همکاران (۱۳۹۶)، صابری فر (۱۴۰۲)، باقری‌میاب و همکاران (۱۴۰۳) و صابری فر و افتخار (۱۴۰۴)، فعال‌تر بوده‌اند.

همان‌طور که بیان شد، در خارج از ایران، مطالعه محلات آلوده و حاشیه‌نشین، عمدتاً به دوره انقلاب صنعتی مربوط است. در این دوره، محلات شهری بسیار نامناسب و از نظر ساختار بی‌کیفیت بودند. در این محلات، معیارهای مربوط به سلامتی چندان موردتوجه نبود و به همین دلیل، امکان شیوع بیماری‌های واگیردار و اپیدمی‌های گسترده وجود داشت. از آنجاکه این مشکلات می‌توانست سایر محلاتی که عمدتاً به اعیان و ثروتمندان اختصاص داشت را هم آلوده نماید، ساماندهی آن‌ها در دستور کار قرار گرفت و مطالعات و پژوهش‌های متعددی در همین ارتباط آغاز گردید. شاید یکی از اولین مطالعات در این ارتباط، کارهای چادویک^۱ (۱۸۴۱)، باشد. بعدها و در مطالعات سابین^۲ (۱۹۶۴) روند آغاز شده توسط چادویک ادامه یافت. به‌طور مشخص، سابین تمرکز اصلی خود را به تشریح و تبیین نظریه‌ها و تئوری‌های سیاسی و نقش آن‌ها در ساختار و محل استقرار شهرهای یونانی قرار داد. در این میان، مهم‌ترین دغدغه این دانشمند، مقوله حاشیه‌نشینی و گتوها بود. این شرایط بعدها در کارهای الیاس^۳ و همکاران (۱۹۶۶)؛ کلینارد^۴ (۱۹۶۶)؛ نوکس^۵ (۱۹۸۸)، ساندرسون^۶ (۲۰۱۲)؛ گوسوس^۷ و تایون^۸ (۲۰۲۰)؛ الکامل^۹ و همکاران (۲۰۲۱)؛ بواتینگ و آدامز^{۱۰} (۲۰۲۳) و سینگ و سینگ^{۱۱} (۲۰۲۴)، با جدیت بیشتری دنبال شد. اما با تحلیل این بررسی‌ها، مشخص می‌شود که تقریباً همگی آن‌ها، مقوله حاشیه‌نشینی را به‌عنوان پدیده‌ای تحمیلی به شهر نگریسته‌اند و به همین دلیل، راهکارهای سلبی را بیش از رویکردهای ایجابی مدنظر داشته‌اند. علاوه بر آن، راهکارهای ارائه‌شده خطی و ساده‌سازی شده بوده و از همین رو، اغلب غیرقابل اجرا تصور گردیده و یا در صورت اجرا، کمتر درمانی و بیشتر مسکن بوده‌اند.

مبانی نظری

حاشیه‌نشینی در دستگاه‌های مفهومی بسیاری مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و هر یک از این رویکردها، ابعادی را در کانون توجه قرار داده و بسیاری را نیز نادیده گرفته‌اند. به‌عنوان مثال، برخی پدیده حاشیه‌نشینی را به نوع کاربری اراضی شهری مرتبط ساخته و بروز این پدیده را عمدتاً به این مسئله نسبت می‌دهند. گروهی نیز نظریه مرکز-پیرامون را مطرح می‌کنند. در این دیدگاه، فرایند شکل‌گیری مناطق حاشیه‌ای در نتیجه بهره‌کشی ناعادلانه هسته شهری تلقی می‌شود (قرخلو و عابدینی، ۱۳۸۸: ۱۵۵). در دیدگاه لیبرالی، حاشیه‌نشینی به‌مثابه معلول عوامل داخلی در کشورهای جهان سوم تلقی می‌گردد و در جهت گذار از جامعه سنتی به جامعه صنعتی، خود به‌عنوان نوعی ضرورت در فرایند این تحول قلمداد می‌شود. از نظر دیدگاه نابرابری، توزیع نامناسب امکانات، چهره‌های مختلف سکونتگاه‌ها را به وجود آورده است و حاشیه‌نشینی ثمره این توزیع نامتعادل امکانات تلقی می‌شود (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹).

در دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا، مهاجرت‌های روستایی که خود ناشی از فروپاشی ساخت‌های روستایی به‌عنوان عامل

1. Chadwike

2. Sabine

3. Elias

4. Clinard

5. Knox

6. Sanderson

7. Goussous

8. Tayoun

9. All-Kamal

10. Boateng & Adams

11. Singh & Singh

دافع بوده و از سوی دیگر، حاصل جاذبه‌های شهری، برای افراد جویای کار یا کار بهتر و نیز ادامه تحصیل و دستمزد بالا می‌باشد که ساختارهای کالبدی، اقتصادی و اجتماعی شهر را به چالش می‌کشد. در این روند، کشورهای درحال توسعه نمی‌توانند ارتباط منطقی بین صنعتی شدن و رشد شهرنشینی برقرار سازند. به همین دلیل، تمرکز جمعیتی بالا در کنار فقدان مدیریت علمی و کارآمد، مشکلات را صدچندان می‌کند. به‌عنوان مثال، رشد و افزایش فرصت‌های شغلی در این کشورها صرفاً پاسخگوی معدودی از مهاجران روستایی بوده و لذا تنها بخش اندکی از این مهاجران جذب نظام شهری می‌شوند. مجموعه این شرایط در کشورهای درحال توسعه، باعث به حاشیه رانده شدن این روستائیان می‌شود که عملاً در شکل آلونک‌نشینی خود را نشان می‌دهد (Parsa-Pajouh et al., 2005, 166-167).

در یک دسته‌بندی کلی دیگر، می‌توان نظریات ارائه‌شده را در چند گروه مجزا تشریح کرد. یکی از این دیدگاه‌ها، رویکردهای لیبرالی است. صاحب‌نظران این دیدگاه، پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی را فرایندی طبیعی تلقی می‌کنند و برای تحلیل آن از قوانین بازار آزاد استفاده نموده، مسئله پیش افتادن تقاضا از عرضه را مطرح کرده و در نتیجه، به عمق مسئله یعنی شکاف طبقاتی و فقر به‌عنوان نتیجه قهری سرمایه‌داری و به‌ویژه به انحصاری شدن و جهانی‌سازی، توجه جدی نمی‌کنند. چرا که در این دیدگاه، آزادی عمل و مکانیسم بازار، بهترین الگوی ممکن محسوب می‌شود (پیران، ۱۳۶۶: ۱۶). شاید به همین دلیل است که اکنون دولت‌ها سیاست‌های عرضه‌گرا را رها نموده و با مقررات‌زدایی و خصوصی‌سازی، تلاش دارند تأمین مسکن را از طریق وام و بدهکار ساختن مالکین انجام دهند (Aalbers, 2015).

دیدگاه بعدی، دیدگاه رادیکالی است که در مقابل دیدگاه لیبرالی، مطرح گردید. از نقطه‌نظر صاحبان این دیدگاه، شکل‌گیری اسکان غیررسمی در جهان سوم، معلول مناسبات و روابط بین‌المللی و قدرت‌های مسلط جهانی از یک‌سو و ویژگی‌های ملی از سوی دیگر است و تنها بر حفظ، نگهداری و پذیرش وضع موجود تأکید می‌کنند (اصغری زمانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۴۸). از بین نظریه‌پردازان لیبرال می‌توان به ترنر اشاره کرد که از سال ۱۹۶۷ تا ۱۹۸۲ با دو مقاله «سکونت‌گاه‌های شهری کنترل‌شده» و «چه کسانی در باب مسکن چه باید بدانند؟» به تحقیق در خصوص حاشیه‌نشینی و مسکن نامتعارف شهری پرداخت و معتقد بود «سازندگان آلونک‌ها و سکونت‌گاه‌های نامتعارف، برنامه‌ریزان شهری و معمارانی هستند که در جوامعی که برنامه‌ریزی شهری و معماری رسمی به فکر آن‌ها نیست، خود به فکر خویش هستند» (پیران، ۱۳۷۴: ۲۸). این همان چیزی است که تحت عنوان شکل‌گیری «دولت محدود» یا «دولت حداقل» از آن یاد می‌شود. دولت حداقل، حاکمیتی است که مسئولیت‌های آن اندک بوده و شهروندان به‌ناچار، خود مسئولیت‌های فردی یا اجتماعی خویش را انتخاب و اعمال می‌کنند.

آرتور لوئیس دیگر نظریه‌پرداز لیبرالیستی، معتقد است که نباید از ساکنان این سکونت‌گاه‌ها حمایت کرد؛ چرا که این امر باعث تشویق مهاجرت به این مکان‌ها می‌شود و فرهنگ فقر در آن‌ها شکل می‌گیرد، این وضع، چرخه فقری را پدید می‌آورد که شامل انتقال فقر و محرومیت از نسلی به نسلی دیگر از طریق ترکیب موقعیت خانوادگی و شرایط محلی و محله‌ای است و بی‌خانمانی یکی از نتایج آن است (Knox, 1988, 476-480). از جمله مکاتب برآمده از دنیای سرمایه‌داری و لیبرالیسم، مکتب تکامل‌گرای نوسازی است که بر بسیاری از مدل‌های فضایی رایج تأثیر نهاده و زیربنای سیاست‌های شهری را در کشورهای درحال توسعه شکل داده است (ایراندوست، ۱۳۸۹: ۵۴) و راه‌حل مشابهی را برای محلات حاشیه‌نشین عرضه می‌کند.

یکی دیگر از دیدگاه‌ها، رویکرد تعاملی مرکز-پیرامون است. این دیدگاه، در دهه‌های گذشته، تحت تأثیر تحولات عمومی جامعه بشری که معمولاً از آن با عنوان عصر پسامدرن یا عصر سرمایه‌داری بی‌سازمان و عصر جهانی‌شدن نام برده می‌شود، مطرح شد. طبق این دیدگاه، سرریز یا جذب جمعیت و فعالیت کلان‌شهرها در نواحی پیرامون آن و تحول

نقش و عملکرد مراکز کلان‌شهری، پیامدهای مثبت و منفی به همراه دارد که برخورد جداگانه با آن‌ها امکان‌پذیر و کارآمد نبوده و به معنای واقعی عادلانه هم نیست. بر اساس این دیدگاه، حل مسئله اسکان غیررسمی، نوعی تعامل منطقی بین مرکز و پیرامون را می‌طلبد. درواقع، نظریه مرکز-پیرامون به‌خوبی فرایند شکل‌گیری مناطق حاشیه‌ای را در نتیجه بهره‌کشی ناعادلانه هسته شهری نشان می‌دهد. در این نظریه، هسته مرکزی شهر، به دلیل عامل سلطه بر پیرامونش که خود از انباشت سرمایه در درون و عدم سرمایه‌گذاری در بیرون حاصل می‌شود، پیوسته خود را تقویت کرده و ناحیه بیرونی را از توسعه فیزیکی و انسانی باز می‌دارد.

در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی، برخلاف اندیشمندان لیبرالی، گروه دیگری از متفکران، از جمله نظریه‌پردازان مکتب وابستگی، عقب‌ماندگی کشورهای درحال توسعه را معلول تسلط اقتصادی و روابط سیاسی عنوان نمودند که در طول تاریخ، کشورهای توسعه‌نیافته را به کشورهای پیشرفته وابسته نموده و توسعه دومی را منوط به عقب‌ماندگی اولی ساخته است.

از دیدگاه اندیشمندان مکتب جامعه‌گرا و جامعه‌گرایان جدید، حاشیه‌نشینی و پیدایش گروه‌های حاشیه‌ای و کم‌درآمد جامعه‌های شهری کشورهای درحال توسعه، ناشی از عملکرد روند طبیعی تضاد بین کار و سرمایه است و پیامد قهری عملکرد قوانین حاکم بر نظام اقتصادی سرمایه‌داری محسوب می‌شود. بنابراین، در روند تحولات ناهم‌هنگ جامعه سرمایه‌داری، بروز تضادها و مشکلات اجتماعی از جمله پیدایش حاشیه‌نشینی در شهرهای بزرگ، اجتناب‌ناپذیر است (حاج‌یوسفی، ۱۳۸۱).

مطابق شرح ارائه‌شده، تمام دیدگاه‌های مطرح‌شده تاکنون، روند ایجاد و شکل‌گیری این پدیده را تبیین و تشریح کرده‌اند و تلاش اصلی آن‌ها تأکید بر نقش دولت و به‌خصوص تدوین سیاست‌های کلان، بوده است (صابری، ۱۴۰۱). اما عملاً چنین روندی نتیجه‌بخش نبوده است. چرا که تقریباً در تمام کشورها با نوعی از حکمروایی نامناسب و عدم تدوین سیاست‌ها و اصول مدیریت شهری، مداخلات نامناسب حکومت، عدم حاکمیت قانون و فساد گسترده و محرومیت‌های اجتماعی و اقتصادی و ضعیف در تدوین سیاست‌ها و روش مدیریت شهری روبرو هستیم (Sanderson, 2012). در چنین شرایطی، اغلب دولت‌ها و کارشناسان وابسته به آن‌ها، بهبود محله‌های فقیرنشین شهری را زمینه‌ای برای افزایش جذابیت این محلات، برای فقرای روستایی تلقی کرده و ادعا دارند چنین روندی، مهاجرت روستائیان را تشدید می‌کند. حتی اگر چنین استدلالی را منطقی بدانیم، به لحاظ اخلاقی قابل‌پذیرش نیست. چرا که در این صورت باید عملاً چنین مناطقی را در فلاکت نگه داریم. این در حالی است که وقتی شرایط واقعی مدنظر قرار می‌گیرد، حتی در مناطقی که مهاجرت‌های روستایی کاهش یافته است، جمعیت این مناطق کاهش پیدا نکرده است (صابری فر، ۱۴۰۱). درواقع، افزایش کنونی جمعیت حاشیه‌نشین بیشتر ناشی از زاد و ولد افراد در همین محدوده است (Sanderson, 2012).

با تحلیل موضوع در سطح مورد اشاره، راهکارها و سیاست‌هایی که برای بهبود شرایط حاشیه‌نشینان مورد استفاده قرار می‌گیرد، با ماهیت و ابعاد مشکلات هم‌سنخ نیست. در حقیقت، حاکمیت ضعیف و یا ارائه خدمات نامناسب، به گسترش فساد و وقوع جرائم سازمان‌یافته فرصت می‌دهد. در شرایط فقدان مدیریت دقیق و نظارت کامل، آنانی که از قدرت بیشتری برخوردارند، همه امکانات را کنترل کرده و شرایط را برای سایرین بیش‌ازپیش سخت می‌کنند (Narayan & Petesch, 2000: 190). حتی گاهی خود دولت با ایجاد محدودیت و یا اخراج اجباری، حاشیه‌نشینان را مورد ظلم قرار می‌دهد (COHRE, 2000). اما واقعیت آن است که حاشیه‌نشینی عمدتاً به دلیل ناتوانی در برآوردن نیازهای اساسی؛ فراهم نبودن شرایط برای ساخت و استفاده از دارایی‌ها و ناتوانی در دستیابی به منابع قدرت و یا توان اثرگذاری بر سرنوشت ایجادشده است. بنابراین، تا این زمینه‌ها حذف نشود، امید هیچ نوع پیشرفتی وجود نخواهد داشت. به همین

دلیل، در تجربه‌های موفق‌تری چون کشورهای هند، برزیل و بنگلادش، تلاش شده تا این موانع از طریق تغییر موقعیت اجتماعی، بهبود شرایط انسانی و فراهم‌سازی محیط فعال مرتفع گردد (All-Kamal et al., 2021: 2). در این معنا، سه موقعیت مورد اشاره به نوعی به دارایی‌های در اختیار مربوط است. یعنی فرد اگر این دارایی‌ها را در اختیار نداشته باشد، نمی‌تواند موقعیت فرودست خود را تغییر دهد (Sanderson, 2012). بنابراین، تحول در موقعیت اجتماعی، یعنی فرد بتواند به شبکه‌ها، گروه‌های اجتماعی و پیوندهای خانوادگی مناسب دسترسی داشته باشد؛ کسی که در جایگاه و موقعیت انسانی لازم قرار دارد که بتواند مهارت‌ها و توانایی‌های فنی، تحصیلی و ... را کسب نماید. این روند در ارتباط با محیط فعال به شرایط سیاسی و مدیریتی مربوط است. در این شرایط، وجود نهادها و سازمان‌های حرفه‌ای، به خصوص کمیته‌های ساماندهی و بهسازی که توسط مردم و به کمک دولت شکل گرفته باشند، غیرقابل انکار است (CARE, 2006). روشن است که این موارد تنها به سرمایه‌های غیر مشهود اشاره داشته و سایر سرمایه‌هایی که تحت عنوان مشهود (فیزیکی، مالی و طبیعی) از آن‌ها یاد می‌شود، شایان توجه هستند. واضح است که توانایی کسب و یا خلق، استفاده و نگهداری از دارایی‌ها به عوامل خارجی بستگی دارد. عواملی چون در دسترس بودن و کنترل منابع و تبعیض‌هایی که افراد با آن مواجه هستند. بنابراین، هر کس در هر جای شهر زندگی کند و به این سرمایه‌ها دسترسی نداشته و یا نتواند از آن‌ها استفاده کند، حاشیه‌نشین محسوب شده و به عامل مخربی برای خود و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، تبدیل خواهد شد. بر این اساس، نظریه مبنایی این بررسی، تنظیم و تعدیل مناسب معادله ساماندهی حاشیه‌نشینی به صورت زیر مدنظر قرار گرفته است:

ساماندهی حاشیه‌نشینی = موقعیت اجتماعی × وضعیت انسانی × محیط فعال

روش پژوهش

این تحقیق به شیوه توصیفی و تحلیلی به انجام رسید و هدف آن کاربردی بود. داده‌های مورد نیاز عمدتاً از پژوهش‌ها و تحقیقات صورت گرفته در حوزه حاشیه‌نشینی در ایران و نظرسنجی از کارشناسان و مدیران این حوزه گردآوری شد. به این ترتیب که ابتدا اغلب تحقیقات انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی ارزیابی و نقد شده و نقطه نظرات اساسی آن‌ها تحلیل گردید. در مرحله دوم، از ۱۳۰ نفر از کارشناسان مسائل شهری، آسیب‌های اجتماعی و مدیریتی که حاضر به مصاحبه و گفتگو بودند، به صورت نمونه در دسترس، نظرسنجی به عمل آمد. برای ثبت و ضبط نقطه نظرات این افراد، از پرسشنامه محقق ساخته بهره‌برداری شد. کارشناسان شرکت‌کننده در این بررسی، همگی مرد و دارای تحصیلات کارشناسی ارشد (۸۵ نفر) و دکتری (۴۵ نفر) بودند. از مجموع پاسخگویان به سؤالات این بررسی، ۳۹ نفر شاغل در بخش دانشگاهی، ۳۲ نفر از کارمندان شهرداری، ۲۵ نفر از پرسنل معاونت شهرسازی (وزارت راه و شهرسازی) و ۳۴ نفر نیز از دانشجویان و پژوهشگران مستقل بودند. پرسشنامه مورد اشاره قبل از استفاده در میدان عمل با استفاده از نظر صاحب‌نظران حاشیه‌نشینی و مدیریت شهری به لحاظ روایی و پایایی ارزیابی شده و با نظر مثبت صاحب‌نظران منتخب و ضریب آلفای کرونباخ (۰/۸۳)، مورد تأیید قرار گرفت. علی‌رغم توانمندی و قابلیت‌های مورد اشاره در پاسخگویان، سؤالات پرسشنامه به نحوی طرح گردید که همه کارشناسان فهم یکسانی از آن‌ها داشته باشند. علاوه بر آن، تکمیل پرسشنامه به شکل مصاحبه رودررو انجام شد تا از بروز هر نوع ابهامی جلوگیری به عمل آید. در این بررسی، مؤلفه‌ها و شاخص‌های مدنظر عمدتاً به کمبودها و قابلیت‌های مناطق حاشیه‌نشین مربوط بود. داده‌های گردآمده در بخش اول به روش تحلیل محتوا و در بخش نظرسنجی نیز با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری تجزیه و تحلیل شد. این روش، یک تکنیک تحلیل مسئله و پشتیبانی تصمیم است که یک روش ساختاریافته را برای برخورد با شرایط پیچیده ارائه می‌نماید.

این روش با ارائه یک نقشه دیداری از مسئله یا موضوع موردنظر، دید جدیدی از مشکل یا موضوع در اختیار قرار می‌دهد که می‌تواند در حل مسئله یا فهم مقوله مدنظر مفید باشد (آزاد، ۱۳۹۶).

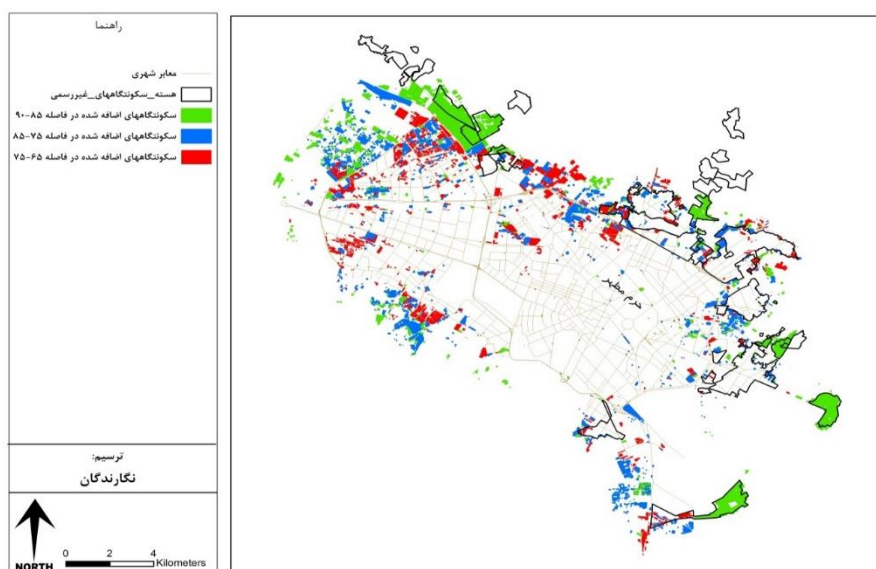
محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه در این بررسی، شهر مشهد بود. مشهد در میان رشته‌کوه‌های بینالود از جنوب و هزار مسجد در شمال واقع شده است. ارتفاع مشهد از سطح دریا ۹۸۵ متر بوده و در فاصله ۹۷۷ کیلومتری تهران قرار دارد. طبق آمار سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، شهر مشهد با جمعیت ۳۰۵۷۶۷۹ نفر، دومین کلان‌شهر و پرجمعیت‌ترین شهر ایران بعد از تهران می‌باشد. آب‌وهوای مشهد معتدل و متغیر است و وزش بادهای در آن بیشتر در جهت جنوب شرقی به شمال غربی است. حداکثر درجه حرارت در تابستان‌ها ۳۵ درجه سانتی‌گراد بالای صفر و کمترین آن در زمستان‌ها ۱۵ درجه زیر صفر می‌باشد. این شهر با وجود آن که به دلیل هتل‌ها، بازارها، رستوران‌ها و ... هم‌تراز شهرهای اروپایی محسوب می‌شود، اما به جهت داشتن بافت‌های ناکارآمد و حاشیه‌نشین، بعد از سنج، دومین شهر دارای بالاترین نسبت جمعیت حاشیه‌نشین و فقیر به حساب می‌آید (صابری فر، ۱۴۰۲). به عنوان مثال، در این شهر ۸ پهنه اساسی و ۶۶ محله حاشیه‌نشین وجود دارد که در مجموع بیش از ۹۲۲ هزار نفر را در خود جای داده‌اند. مساحت اختصاص یافته به این پهنه جغرافیایی، حدود ۳۸۹۴ هکتار می‌باشد. بر این اساس، ۳۰ درصد جمعیت و ۱۱ درصد مساحت شهر مشهد به این گروه اختصاص دارد. همچنین تراکم جمعیت در هسته‌های حاشیه‌نشین به طور متوسط ۲۳۶ نفر در هکتار است که در مقایسه با تراکم شهر مشهد که ۸۷ نفر در هکتار می‌باشد، تراکم بالایی را نشان می‌دهد (سعیدی مفرد و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۴). نکته قابل توجه آن است که علی‌رغم اعتبارات هنگفتی که در این ارتباط به مصرف رسیده است، نه تنها پیشرفتی حاصل نیامده است، بلکه پهنه‌های مورد اشاره در سال‌های اخیر دائماً در حال گسترش بوده است (شکل ۱).

یافته‌ها

همان‌طور که قبلاً بیان شد، اطلاعات این بررسی از دو بخش، پژوهش‌های قبلی و پرسشگری از صاحب‌نظران حوزه مسائل شهری، آسیب‌های اجتماعی و مدیریتی به دست آمد. در ارتباط با یافته‌های بررسی‌های قبلی، می‌توان گفت که در یک جمع‌بندی کلی، مطالعات انجام شده در زمینه ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین، به لحاظ نظری در ابعاد و تفکرات مهندسی؛ پیشگیرانه؛ توانمندسازی و شهر ایرانی-اسلامی بوده است. به جهت ارائه راه‌حل هم سیاست‌گذاری؛ راه‌کارهای اقتصادی؛ راه‌کارهای فرهنگی؛ توانمندسازی؛ راه‌کارهای آموزشی؛ راه‌کارهای خدماتی و راه‌کارهای امنیتی غلبه داشته‌اند. هر یک از این راه‌کارها هم اجزا و عناصر فرعی بسیاری را شامل می‌شوند. به عنوان مثال، در بخش راه‌کارهای امنیتی از اقداماتی چون آسیب‌شناسی دقیق ناهنجاری‌های اجتماعی؛ افزایش قدرت انتظامی حاشیه‌ها؛ شناسایی و کنترل افراد دارای سوء سابقه؛ بررسی و کنترل توزیع و مصرف مواد؛ کنترل و برخورد با فساد و ناهنجاری اجتماعی؛ ایجاد ظرفیت برخورد سریع انتظامی؛ ایجاد معابر ورودی و خروجی در حاشیه‌ها؛ لزوم عنایت خاص مددکاران اجتماعی؛ ضرورت هماهنگی میان دستگاه‌های مرتبط؛ توانمندسازی NGO های مرتبط با آسیب‌های اجتماعی؛ اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی عمومی؛ اعزام مددکاران؛ برگزاری نشست‌های مشورتی؛ حرفه‌زایی و اشتغال‌زایی و تأمین امنیت روانی اشاره شده است. در بخش توجه به روستا به عنوان اصلی‌ترین عامل دافعه مهاجرین و بانی و باعث شکل‌گیری حاشیه‌های شهری نیز با تأکید ویژه بر رونق بخشی به اقتصاد و توسعه امکانات رفاهی، راه‌کارهای بسیاری ارائه شده است. این در حالی است که با شرایط فعلی آب، راندمان بخش کشاورزی و دامداری و ... روستاهای کشور تنها ظرفیت ۲۰ میلیون جمعیت را داشته و به

همین دلیل، مهاجرت‌های روستا-شهری همچنان ادامه خواهد داشت. در ارتباط با بازگشت روستائیان نیز توفیق چندانی به دست نیامده و حتی با بالاترین مشوق‌ها، ساکنان حاشیه‌ها در شمار بسیار اندک به روستاهای غیر زادگاه و صرفاً حاشیه شهر بازگشته‌اند (صابری، ۱۴۰۲). به‌هرحال، واقعیت آن است که تمامی این راهکارها اگر نه گوییم در کل ایران، حداقل در بخش‌هایی از کشور، اجرایی شده است، اما مهاجران همچنان راهی شهرهای بزرگ و کوچک کشور هستند. در ارتباط با محدوده موردبررسی هم می‌توان گفت که در حاشیه‌های شهر مشهد، تقریباً تمامی این راهکارها به‌کاررفته شده است (عرفانی، ۱۳۹۹: ۴۹). اما باز هم یک گره از صدها گره این کلاف سر درگم باز نشده است و جمعیت و گستره فضایی این مناطق همچنان رو به گسترش است (شکل ۱).

شکل ۱. پراکندگی مناطق حاشیه‌نشین پیرامون شهر مشهد

به لحاظ نحوه ورود به بحث، به‌جز بی‌توجهی به مبانی نظری، به‌خصوص در سطوح هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناسی، بسیاری از این مطالعات، نقص مشهودی نداشته‌اند. چرا که همگی آن‌ها برای ورود به بحث حاشیه‌نشینی از سه منظری که توالی منطقی دارند، نقاط مناسبی را انتخاب نموده‌اند. یعنی تقریباً همه آن‌ها ابتدا از منظر تعریف، مفهوم، گونه‌شناسی و مسائل حاشیه‌نشینی این مقوله را به‌دقت پیش برده‌اند. اگر نه همه، ولی اکثریت به‌درستی مناطق زاغه‌ای^۱، پرازدحام^۲ و آسیب‌زا و مراکز تجمع زباله‌گردها^۳ و ... را از هم تفکیک کرده‌اند. حتی در بخش علت‌ها، اکثر قریب به اتفاق آن‌ها به زمینه‌های ظهور و علل بازتولید حاشیه‌نشینی به‌خوبی اشاره داشته‌اند. اما در آخرین منظر یعنی سومین بخش که ارائه راهکارها می‌باشد، همه پژوهش‌های صورت گرفته یک یا چند نقص اساسی را بدون پاسخ گذاشته‌اند (CARE, 2006). در این تحقیقات، راهکارهای ارائه‌شده عمدتاً منحصر به بدمسکنی، ازدحام جمعیتی، محدود بودن دسترسی به آب سالم و بهداشتی، مسئله‌دار بودن سلامت و بهداشت و در نهایت عدم وجود امنیت تصرف بوده و به سایر مسائل اساسی بخش حاشیه اشاره‌ای نشده است. این در حالی است که یکی از اساسی‌ترین مشکلات مناطق حاشیه‌ای در ایران و جهان، مقولات مرتبط با دسترسی به سرمایه‌های مشهود و غیر مشهود می‌باشد (Sanderson, 2012). حتی آنان که به تجارب سایر کشورها اشاره داشته‌اند نیز هم‌زمان تجارب شهرهای آمریکایی (توسعه دوناتی)، اروپایی

1. Slum
2. High density
3. Scalar

(توسعه بشقاب‌ی یا نعلبکی شکل) و کشورهای جهان سوم (توسعه ترکیبی) را هم‌زمان و یکجا مدنظر داشته‌اند. در این بخش هم تقریباً همه بررسی‌های مورد اشاره توجه و تأکید خود را بر مقررات کاربری زمین و به‌خصوص ابعاد کالبدی قرار داده و تجارب جهانی ارائه‌شده نیز با همین رویکرد بوده است. به بیان دقیق‌تر، ضعف‌های روش‌شناسی و نظری موجود در چنین تحقیقاتی باعث شده است که عملاً نتایج به‌دست‌آمده و پیشنهادهای ناشی از آن‌ها، نتواند گرهی از مشکلات مناطق حاشیه‌نشین شهرهای ایران بگشاید.

در بخش دوم و نظرسنجی از کارشناسان متخصص، نقطه نظرات ۱۳۰ نفر از افراد (جدول ۱) گردآوری و تحلیل شد. از آنجاکه همگی این افراد در بدنه کارشناسی اداره، سازمان و یا نهاد علمی و دانشگاهی خاصی مشغول بودند، اغلب حداقل دارای مدرک کارشناسی بوده و به لحاظ درآمد در گروه طبقات متوسط و بالای جامعه قرار داشتند و به لحاظ کار روزانه و تحقیقات و پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام داده‌اند، آشنایی کاملی با حوزه موردتحقیق داشتند. به هر صورت، دسته‌بندی عوامل و عناصر اثرگذار در ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین شهر مشهد، طبق نظر مشارکت‌کنندگان در تحقیق به شکل جدول ۱، انجام گرفت.

جدول ۱. عوامل مؤثر بر ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین شهر مشهد از دیدگاه کارشناسان

ردیف	عامل	ردیف	عامل
۱	تغییر کاربری اراضی	۱۰	تغییر ساختار مدیریت مناطق
۲	تأمین اشتغال و درآمد	۱۱	پالایش سطح فقر و شناخت بخش‌های بحرانی
۳	ایجاد تغییرات مثبت در محل	۱۲	ارزیابی آسیب‌ها و خطرات احتمالی
۴	نگهداشت سرمایه‌های مختلف در منطقه	۱۳	گسترش چتر انتظامی
۵	تثبیت مالکیت	۱۴	گردآوری سرمایه‌های خرد
۶	مدیریت مشارکتی	۱۵	تشکیل کمیته‌ای منسجم برای ساماندهی
۷	تهیه آمار و اطلاعات دقیق	۱۶	بازآموزی و ارتقای دانش عوامل اجرایی
۸	ارتقای سطح آموزش و تحصیلات	۱۷	تقویت تفکر پیشگیرانه
۹	تأمین بهداشت	۱۸	تشکیل کانون‌های فرهنگی

همان‌طور که بیان شد، برای آن‌که مشخص گردد که آیا این عناصر می‌توانند یکدیگر را تقویت و یا تضعیف نمایند، از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری استفاده شد. در این مدل، اولین گام، تجزیه و تحلیل روابط مفهومی میان عامل‌هاست. به‌منظور تعیین این روابط، عامل‌ها به‌صورت دوبه‌دو با هم موردبررسی قرار گرفتند. برای این منظور، چهار حالت مختلف قابل‌تصور است. در اولین مرحله ممکن است عامل اول انتخاب‌شده، به تحقق عامل دوم کمک کند؛ در حالت دوم، این امکان وجود دارد که عامل دوم به تحقق اولی یاری رساند، در سومین حالت، هر دو در تحقق یکدیگر ذی‌نقش خواهند بود و در نهایت هم ممکن است دو عامل مدنظر قرارگرفته، هیچ ارتباطی با هم نداشته باشند.

بعد از تشکیل ماتریس مورد اشاره، مجموعه خروجی و ورودی برای هر عامل مشخص گردید. در این مجموعه، خود عامل و عامل‌هایی که بر آن تأثیر دارند، وجود دارد. زمانی که مجموعه‌های ورودی و خروجی، تعیین شد، اشتراک مجموعه‌ها برای هر یک از عامل‌ها مشخص خواهد شد. در این مجموعه، تکرار عناصر بر اساس مجموع تعداد ستون خروجی و ستون مشترک حساب‌شده و با توجه به جایگاه هر عامل، سطح‌بندی انجام می‌شود. بعد از انجام اولین مرحله، عناصر سطح‌بندی شده از جدول کنار گذاشته‌شده و مجدداً روند قبلی تکرار می‌شود. این روند تا جایی انجام می‌گردد که همه عناصر در سطح موردنظر قرار گیرند. در این بررسی، مجموعاً نه تکرار به انجام رسید که به جهت محدودیت فضا بخشی از محاسبات در جدول ۲ ارائه‌شده است.

جدول ۲. تکرار ۲ تا ۹ ماتریس خود تعاملی ساختاری تفسیری

تکرار	۹	۷	۸	۷	۶	۵	۶	۵	۳	۵	۲	۳	۳	۲	۲	۱	۰	۰	۰
عامل	۳	۶	۷	۲	۵	۸	۱۴	۱۱	۱۵	۱۰	۱۶	۱	۱۳	۱۲	۴	۱۸	۹	۱۷	
مجموعه ورودی	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۴	۱	۱	
	۴	۲	۴	۲	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۲	۴	۴	۴		۳	۴	
	۶	۴	۷	۳	۳	۸	۱۰	۱۲	۱۰	۱۰	۳	۱۳	۱۲	۳	۳		۴	۱۷	
	۷	۶	۹	۷	۴	۹	۱۱	۱۱	۱۳	۱۲	۱۲	۴	۱۶	۱۳		۱۷	۱۸	۱۸	
	۸	۷	۱۰	۸	۵	۱۰	۱۲	۱۳	۱۴	۱۳	۱۳	۱۲	۱۷	۱۲		۷			
	۹	۸	۱۱	۹	۷	۱۱	۱۳	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵				۹				
	۱۰	۹	۱۳	۱۱	۱۰	۱۳	۱۵	۱۸	۱۷	۱۷	۱۷								
	۱۱	۱۰	۱۳	۱۱	۱۰	۱۳	۱۵	۱۸	۱۷	۱۷	۱۷								
	۱۲	۱۱	۱۴	۱۲	۱۱	۱۴	۱۶					۱۸	۱۸						
	۱۳	۱۲	۱۵	۱۳	۱۲	۱۵													
مجموعه خروجی	۱	۳	۲	۱	۵	۲	۲	۲	۶	۲	۲	۱	۲	۲	۱	۱	۲	۳	
	۲	۶	۳	۲		۳	۳	۳	۷	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	
	۳		۵	۵		۶	۶	۵	۸	۵	۶	۵	۵	۵	۴	۳	۳	۱۰	
	۵	۶	۶	۶	۸	۷	۷	۹	۶	۶	۷	۶	۶	۶	۸	۶	۱۲	۱۲	
	۱۷	۷				۸	۷	۱۰	۷	۷	۸	۷	۷	۷	۹	۷	۱۳	۱۳	
	۱۸		۱۸			۱۴	۸	۱۱	۸	۱۰	۸	۸	۸	۸	۷	۱۰	۸	۱۴	
	۱۹					۱۵	۱۱	۱۴	۱۱	۱۴	۱۰	۱۱	۹	۱۰	۱۰	۸	۱۱	۱۵	
مجموعه	۲	۶	۷	۱	۵	۸	۱۴	۱۱	۱۴	۱۰	۱۰	۱	۱۳	۱۲	۱۳	۱۲	۴	۹	
	۱۷	۱۸	۲				۱۵			۱۵		۲	۱۸			۱۶		۱۷	
	۱۸											۱۲	۱۶					۱۸	
سطح	۷	۵	۶	۵	۴	۳	۴	۲	۳	۱	۲	۲	۲	۱	۱	۰	۰	۰	

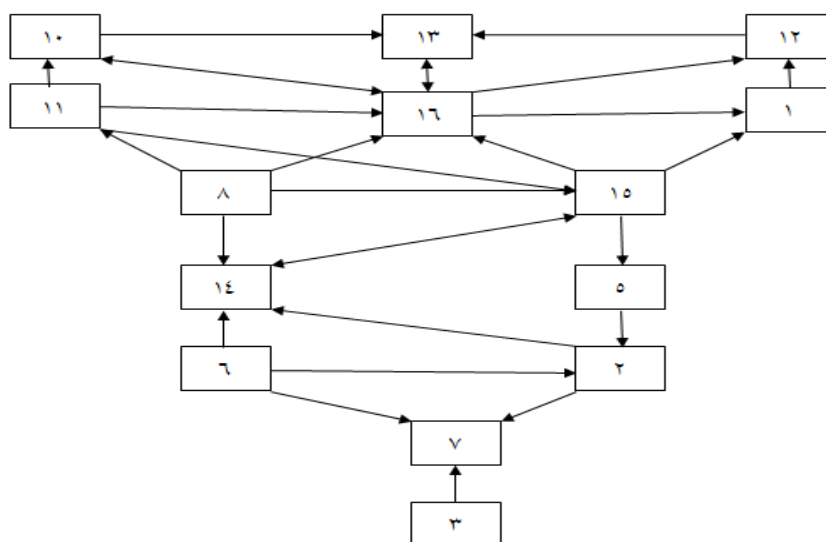
نظر به این که عامل‌های ۱۷، ۱۸، ۹ و ۴ در سطح صفر قرار گرفتند، امکان ورود به نمودار نهایی را پیدا نکردند. در نهایت، مدل اصلی شامل هفت سطح به دست آمد. مطابق قواعد مربوطه، عامل‌هایی که در رتبه‌های بالا قرار گرفتند، دارای کمترین تأثیرگذاری بودند. همین‌طور، متغیرهای سطوح زیرین بر متغیرهای سطوح بالایی اثرگذار بوده و عوامل سطوح فوق از متغیرهای پایینی اثرپذیر محسوب می‌شدند. روشن است که متغیرهای واقع در سطوح یکسان، رابطه متقابلی با هم دارند.

مطابق این تحلیل، تغییر ساختار مدیریت مناطق، گسترش چتر انتظامی، ارزیابی آسیب‌ها و خطرات احتمالی، در بالاترین سطح جای گرفته‌اند. به بیان دقیق‌تر، این عوامل، بیشتر برآمده از عامل‌های سطوح زیرین هستند. در مدل تهیه‌شده، ایجاد تغییرات مثبت در محل، به‌عنوان اثرگذارترین عامل برای کارا بودن عملکرد فعالیت‌های ساماندهی

مناطق حاشیه‌نشین شناخته شد که بر سایر عوامل نفوذ دارد.

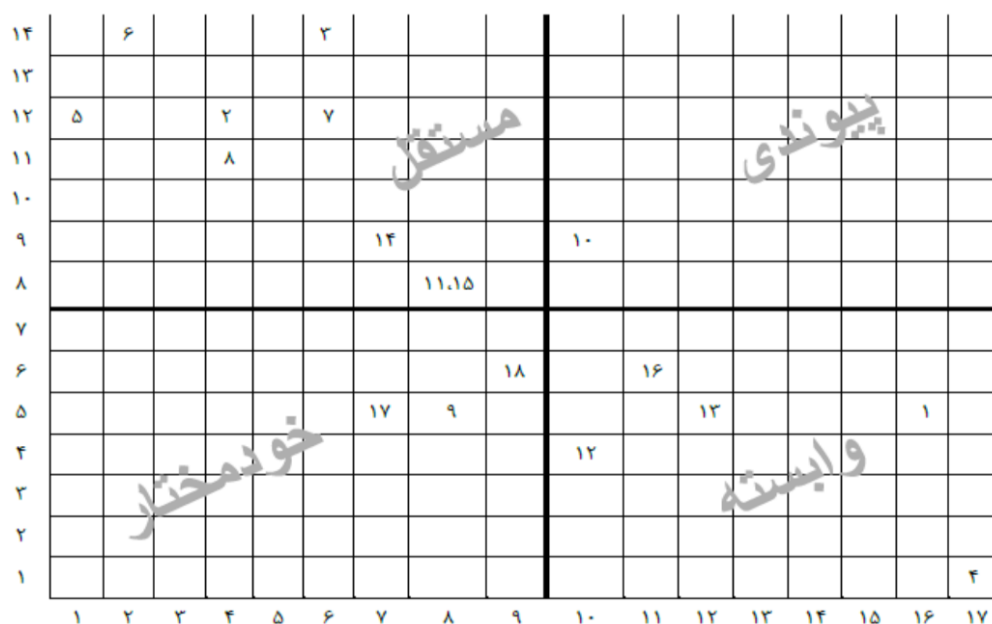
برای تحلیل قدرت نفوذ و میزان وابستگی، مجدداً دسته‌بندی عوامل انجام گردید. مطابق این دسته‌بندی چهار گروه مشخص شد که شامل گروه‌های خودمختار، وابسته، پیوندی و مستقل هستند. در این روند، عامل‌های دارای قدرت نفوذ بالا، عامل‌های کلیدی محسوب شده و در یکی از دو گروه مستقل یا پیوندی قرار می‌گیرند. برای تعیین دقیق وضعیت هر یک از عوامل، شکل ۲ تهیه و تنظیم شد.

مطابق شکل ۲، ناحیه خودمختار، شامل تأمین بهداشت، تقویت تفکر پیشگیرانه، تشکیل کانون‌های فرهنگی است که دارای قدرت نفوذ و وابستگی پایینی می‌باشند. در قسمت وابسته به بازآموزی و ارتقای دانش عوامل اجرایی، تغییر در برنامه‌ریزی کاربری اراضی، گسترش چتر انتظامی و حفاظتی از طریق حضور نامحسوس و دائمی عوامل انتظامی، ارزیابی آسیب‌ها و خطرات احتمالی، نگهداشت سرمایه‌های مختلف در منطقه، عامل‌هایی هستند که دارای وابستگی بالا و قدرت نفوذ پایینی می‌باشند.

شکل ۲. مدل ساختاری تفسیری

در بخش پیوندی، تنها عامل تغییر ساختار مدیریت مناطق، جای گرفته است. در ناحیه مستقل هم ایجاد تغییرات مثبت در محل، مدیریت مشارکتی، تهیه آمار و اطلاعات دقیق، تأمین اشتغال و درآمد، تثبیت مالکیت، ارتقای سطح آموزش و تحصیلات، گردآوری سرمایه‌های خرد، پایش سطح فقر و شناخت بخش‌های بحرانی و تشکیل کمیته‌ای منسجم برای ساماندهی، عواملی هستند که دارای وابستگی پایین و قدرت نفوذ بالایی می‌باشند. اصولاً عواملی که در ناحیه مستقل و پیوندی جای می‌گیرند، دارای نفوذ بالاتری بر اثربخشی و کارایی اقدام‌های اجرایی سازمان‌دهی می‌باشند (شکل ۳).

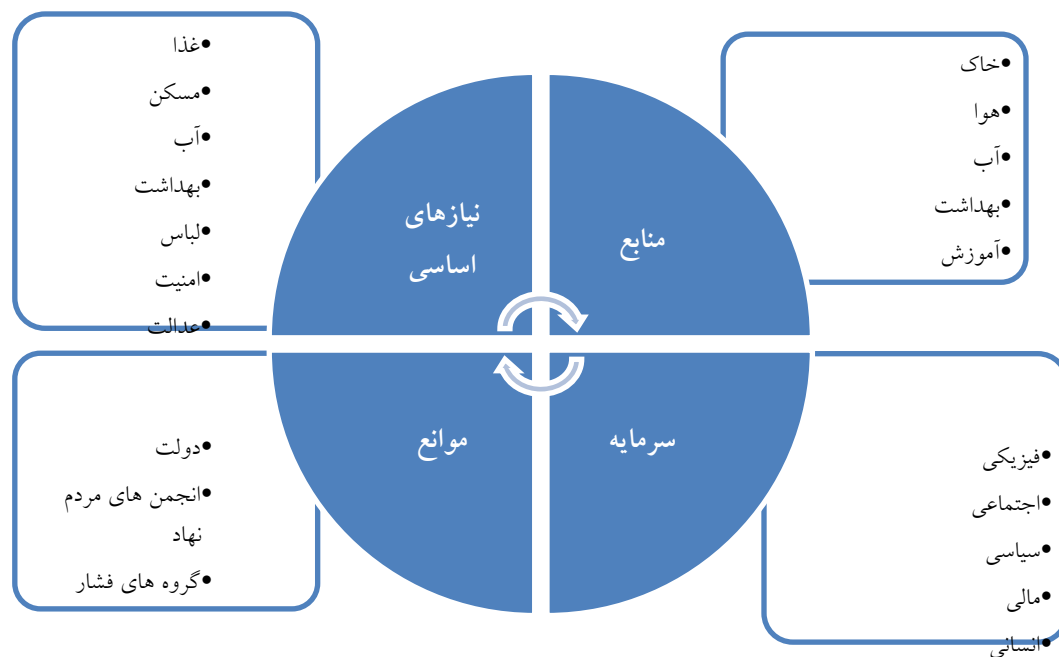
شکل ۳. قدرت نفوذ و میزان وابستگی عوامل ذی مدخل در ساماندهی حاشیه‌نشینی مشهد

مطابق تحلیل و دسته‌بندی کارشناسان از عوامل اثرگذار بر ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین، اگر اقدامات پراکنده و فاقد ارتباط با هم به انجام برسد، هیچ تحول مثبتی ایجاد نخواهد شد. به این منظور و با هدف ایجاد تغییرات مثبت و سازنده در محل، بایستی سه پارامتر اساسی موقعیت اجتماعی، وضعیت انسانی و محیط فعال، توأمان مدنظر باشند. در این معنا، موقعیت اجتماعی به شرایط نسبی درک شده در جامعه (و بنابراین میزان تبعیض) مربوط است. وضعیت انسانی به محدوده و میزان استفاده از دارایی‌های نامشهود اشاره دارد. محیط توانمند اساساً با اثربخشی حکمرانی شکل می‌گیرد. رابطه این اجزا همانند نمادهای ریاضی در یک معادله بوده و در هم ضرب می‌شود. در نتیجه، اگر یکی از این عناصر مدنظر قرار نگرفته و فعالیت مناسب برای آن انجام نشود، ضرب اختصاص یافته به آن، صفر خواهد بود. بنابراین، وقتی یکی از این اجزا صفر باشد، میزان تغییر نهایی هم صفر خواهد شد. به همین دلیل، هر نوع دخالتی در این مناطق بایستی در قالب سه استراتژی متمرکز، همپوشان و تقویت‌کننده به شرح زیر مدنظر قرار گیرد:

۱. اقدامات اساسی و منسجم برای تأمین نیازهای فوری و ضروری و در کل رفع نیازهای اولیه؛ آب، غذا، حمایت‌های اجتماعی، مراقبت‌های بهداشتی، فراهم‌سازی شرایطی برای بهره‌گیری از فضاهای موجود و کسب منزلتی مناسب و همانند سایر شهروندان.

۲. توجه و تأمین نیازهای کوتاه تا میان‌مدت به‌خصوص در ارتباط با ایجاد شرایط و زمینه‌هایی که به خلق دارایی‌های فردی و گروهی (به‌ویژه از نوع دارایی‌های نرم) امکان دهد. در این ارتباط، تأکید بر اقداماتی برای توانمندسازی، شبکه‌سازی و توسعه مهارت‌ها، بسیار ضروری است؛ چون این موارد در شمار دارایی‌های نرم قرار می‌گیرند.

۳. در کنار تأمین نیازهای کوتاه و میان‌مدت، ضرورت دارد که به مایحتاج و زمینه‌های بلندمدت نیز توجه گردد. در این ارتباط، رسیدگی به علل اساسی فقر، به‌خصوص عواملی که به ساختارهای حکمرانی معیوب مربوط بوده و به بی‌عدالتی، فساد، جنایت و خشونت ساختارمند منتهی می‌گردد، بسیار مهم است. اساساً فقدان چنین نگرشی، روندهای تبعیض‌آمیز ریشه‌دار را تقویت خواهد کرد (شکل ۴).

شکل ۴. عناصر و اجزای اصلی راهبرد استراتژیک مداخله در مناطق حاشیه‌نشین

البته اجرای چنین راهبردی مستلزم آن است که تقدم و تأخرها به شکل دقیق و هدفمندی مدنظر قرار گیرد (جدول ۳). به این منظور، ابتدا باید سطوح مربوط به زمینه‌یابی، ایجاد اعتبار و تشخیص نیازهای فوری در دستور کار قرار گیرد. مسلم است که بسیاری از مشکلات در سطح علل اساسی به حاکمیت و رویه‌های سیاسی مربوط است که زمینه‌ساز مشکلات کنونی هستند. به همین دلیل، اقدامات مربوط به این حوزه، در مرحله نخست باید مدنظر قرار گرفته و در هر سه بخش تأمین خدمات، برنامه‌سازی و توانمندسازی، اجرایی شده و در عمل موردتوجه باشد. در بعد اجرایی نیز باید هر یک از نهادهای ملی و محلی، حوزه کار و فعالیت خود را بدانند و بر آن اساس، دست به اقدام زنند. برای آن که این بخش به‌درستی عملکرد خود را نشان داده و بتواند پیامد مثبتی به همراه آورد، ضروری است که چگونگی ارتباط نهادها و سازمان‌های ذی‌مدخل، تعریف‌شده و در صورت نیاز، حلقه‌های واسط و میانی، شکل گرفته و یا موارد موجود تقویت گردد.

جدول ۳. تقدم و تأخر اقدامات مربوط به ساماندهی و سطوح مداخله

شرح	اقدام	تأمین خدمات	برنامه‌سازی	توانمندسازی	سطح اجرا
علل اساسی	ارتقای سطح حکمرانی	✓	✓	✓	تعیین سطح و نوع مداخله نهادهای ملی و محلی؛ تشکیل گروه‌های کاری، همکاری با رسانه‌ها، کسب اطلاعات، تعیین حقوق و وظایف و ...
ایجاد اعتبار	ساخت و استفاده از دارایی	✓	✓		کسب درآمد، جلب و یا تشکیل گروه سرمایه‌گذار، تشکیل گروه‌های محلی، شبکه‌سازی، مهارت‌آموزی، بسیج، ارتقای کمیته‌های مناطق حاشیه و ...
نیازهای فوری	تأمین نیازهای اولیه	✓			غذا، لباس، بهداشت، مراقبت‌های درمانی، تأمین وسایل امن و ...

در بخش ایجاد اعتبار، مقوله دارایی‌های مشهود و نامشهود در دستور کار قرار دارد. در این مقوله، تأمین خدمات و برنامه‌سازی مدنظر بوده و ورود به حوزه توانمندسازی را زمینه‌سازی می‌کند. مهم‌ترین اقدامات در این سطح، فراهم‌سازی زمینه‌ها و شرایطی است که ساکنان بتوانند به درآمد لازم دسترسی پیدا کنند. چرا که بدون تأمین درآمد، این گروه‌ها

همچنان وابسته به دولت و نهادهای خیریه‌ای خواهند بود و چون حمایت از بیرون است، تحولی در نگرش و عملکرد افراد نیز حادث نخواهد شد. البته که تأمین درآمد از طریق ایجاد اشتغال و ارتقای توانمندی‌های لازم، جز با شکل‌گیری گروه‌های عملیاتی برخاسته از خود مردم در قالب گروه‌های سرمایه‌گذار مستقل و یا تحت حمایت ممکن نخواهد بود. شاید مهم‌ترین عاملی که در این ارتباط می‌تواند در عملکرد مناسب این گروه‌ها اثرگذار باشد، شبکه‌سازی، مهارت‌آموزی و حمایت‌هایی است که نیرو و توان خود حاشیه‌نشینان را تقویت نماید.

در آخرین سطح به لحاظ قلمرو و اولین مرحله به جهت اجرا، تأمین نیازهای اساسی قرار دارد. همان‌طور که در جدول مشخص شده است، این مجموعه اقدامات تنها در سطح تأمین خدمات محدود شده و فوریتی بیش از سایر مراحل دارد. زیرا حاشیه‌نشینان چه منشاء روستایی داشته و چه از سایر مناطق شهر به این محدوده آمده باشند، در شمار نیازمندترین مردم محسوب شده و به همین دلیل، محتاج حمایت و کمک می‌باشند. بنابراین، نیازهای اساسی آن‌ها به هر شکل ممکن بایستی تأمین گردد. درواقع، اگر این مرحله به‌درستی به انجام نرسد، اولین صفر در معادله ساماندهی وارد شده و عملاً سایر اقدامات بی‌نتیجه خواهد بود. چرا که گروه‌هایی که طبق نظر مازلو درگیر نیازهای اولیه خود هستند، به هیچ‌یک از سطوح بالاتر از تعالی و پیشرفت فکر نخواهند کرد. به بیان دقیق‌تر، تأمین نیازهای اساسی، در شمار تأمین نیازهای قطبی بوده و به لحاظ تئوری و عملی، پیش‌شرط هر اقدامی محسوب می‌شود. البته تاکنون نیز به این بخش توجه شده و حتی امکانات مختلفی در اختیار این گروه قرار گرفته، اما چون با دو بخش قبلی هماهنگ و هم‌راستا نبوده، نتایج مورد انتظار حاصل نشده است. یادآوری این نکته لازم است که کمک‌های ارائه‌شده بایستی به‌صورت هدفمند انجام شود. یعنی خانوارهای دریافت‌کننده بایستی در قبال دریافت این کمک‌ها، مجموعه‌ای از اقدامات را به‌طور مستمر به انجام برسانند و در صورتی که این شروط تأمین نشود، نه تنها کمک‌ها و یارانه‌ها قطع شود، بلکه جریمه‌های سنگینی برای آن‌ها در نظر گرفته شود. به‌عنوان مثال، هر خانواری قادر باشد یارانه‌های دریافت شده را مستمراً دریافت نماید که مثلاً کلیه کودکان آن‌ها به‌طور منظم به مدرسه بروند و به‌طور دائم همه اعضای خانوار در برنامه‌های چک‌آپ پزشکی شرکت نموده و در این شرایط مسئله توانمندسازی نیز عملاً انجام خواهد شد.

بحث

تحقیق کنونی با این فرض اساسی آغاز گردید که ساماندهی مناطق حاشیه‌ای در ایران، موفقیت‌چندانی به دست نیاورده و در تحقیقات و بررسی‌های انجام‌شده در این ارتباط، عمدتاً بر یک یا چند مؤلفه مشخص تأکید شده است. به همین دلیل، پیشنهادها و راه‌حل‌های ارائه‌شده نیز به جهت عدم جامعیت، تحول مثبتی در پی نداشته است. در نتیجه، ضرورت داشت تا تحقیقی با رویکرد جدید صورت گیرد که حداقل نقایص مورد اشاره را نداشته و یا کمتر داشته باشد. به این منظور، ابتدا تحقیقات قبلی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و مشخص گردید که این تحقیقات هر کدام بر اجزا و عناصر متفاوت و پراکنده‌ای تمرکز کرده و عمدتاً بدون توجه به شرایط محلی و صرفاً با تأکید بر مبانی فکری قبلی، انجام‌شده و اصولاً مبانی نظری دقیق و روشنی را در ارتباط با سطوح هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناسی مدنظر نداشته‌اند.

در بررسی کنونی، مشخص شد که راهکارهای ارائه‌شده در تحقیقات قبلی عمدتاً کلی، غیرقابل اجرا و بعضاً مخالف اهداف بشردوستانه و عدالت‌گرایانه بوده است. به‌عنوان مثال، در برخی از این تحقیقات، ارائه خدمات و زیرساخت‌های اضافی به مناطق حاشیه‌نشین را به دلیل ایجاد جذابیت برای ورود مهاجران بیشتر، غیراصولی قلمداد نموده‌اند. این در

حالی است که طبق نتایج این تحقیق، دلیل ناموفق بودن ارائه چنین خدماتی آن بوده است که هم‌راستا با سایر اهداف انجام نگرفته است. نتیجه‌ای که با یافته‌های ساندرسون^۱ (۲۰۱۲) هم‌راستا می‌باشد.

از یافته‌های دیگر بررسی حاضر آن بود که تأکید بر اقتصاد روستایی به دلیل محدودیت این بخش در زمینه تولید شغل و تأمین درآمد، نمی‌تواند راهکار مناسبی برای رفع مشکل حاشیه‌نشینی محسوب شود. این یافته با نتایج بررسی‌های کشاورز و همکاران (۱۴۰۴)، صابری فر (۱۴۰۲) و عرفانی (۱۳۹۹) هماهنگ بوده و نشان می‌دهد که در بهترین شرایط مناطق روستایی تنها قادرند یک‌چهارم جمعیت ایران را جذب نمایند. بنابراین، با افزایش رشد جمعیت و حتی تغییر کیفیت زندگی و افزایش تقاضا برای مصرف و درآمد بیشتر، مهاجران روستایی کماکان راهی شهرها و عمدتاً مناطق حاشیه‌ای خواهند شد. البته که این افراد و حتی گروه‌هایی که به دلایل مختلف از بدنه اصلی شهر به مناطق حاشیه‌ای وارد می‌شوند، در همین بخش باید ساماندهی شده و مورد حمایت قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این بررسی مشخص نمود که ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین، توجه و تأکید هم‌زمان بر هر سر بخش موقعیت اجتماعی، وضعیت انسانی و محیط فعال را می‌طلبد. در این معادله، موقعیت اجتماعی به وضعیت نسبی درک شده در جامعه (و بنابراین میزان تبعیض موجود) مربوط می‌شود. وضعیت انسانی به شرایط شکل‌گیری و استفاده از دارایی‌ها مربوط بوده و محیط توانمند با اثربخشی حکمرانی ارتباط دارد. این سه عنصر، همانند نمادهای موجود در یک معادله ریاضی می‌باشند، چنانچه هر عنصر معادل صفر در نظر گرفته شود، حاصل معادله و یا نتیجه اقدامات صورت گرفته در این مناطق، مساوی صفر خواهد شد و نتایج خاصی به بار نمی‌آورد. مطابق این روند، وقتی محیط فعال به شرایط تعادل برسد، یعنی بهبود حکمروایی صورت گیرد، فساد رسوب کرده در لایه‌های بوروکراسی از بین رفته و دسترسی به خدمات و منابع ممکن می‌گردد. در این شرایط، سیستم‌ها، ساز و کارها و عملکردهای سیاستی مرتبط با فقرا در مقام پاسخگویی برآمده و عملکرد خود را به صورت شفاف به انجام خواهند رساند. در چنین شرایطی، فرصت‌های اشتغال و مشارکت به راحتی در بخش خصوصی و عمومی ممکن شده و دموکراسی و امنیت اجتماعی شبکه‌های موجود تضمین خواهد شد.

در حوزه موقعیت انسانی، نیازهای اساسی برآورده شده و امکان و شرایط بهره‌مندی از دارایی‌های نرم و سخت ممکن می‌گردد. این بهره‌وری، عمدتاً در ارتباط با توانمندسازی، افزایش اعتمادبه‌نفس برای حضور در صحنه‌های عملکردی، هم‌راستا با بیانیه حقوق بشر متجلی خواهد شد. علاوه بر آن، ظرفیت توانمندسازی اجتماعی، توسعه مهارت‌ها برای حضور فعال در بدنه اقتصادی ممکن شده و عزت‌نفس حاشیه‌نشینان تضمین می‌گردد. تحولات مربوط به موقعیت اجتماعی عمدتاً مربوط به کاهش محرومیت‌های اجتماعی و اقتصادی به خصوص در بخش ایجاد حساسیت نسبت به اعتمادبه‌نفس برای توجه به حقوق و مسئولیت‌ها، بهره‌مندی از فرصت‌های لازم برای مشارکت در تولید درآمد به کمک گروه‌های ذینفع و ... می‌باشد. در صورتی که این سه عنصر به نحو دقیق و هدفمند، مورد توجه قرار گیرد، هدف واقعی، یعنی تغییر مثبت در جامعه هدف یا ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین جامه عمل می‌پوشد که به شکل تأمین معیشت ایمن و پایدار برای همه حاشیه‌نشینان و ارتقای آن‌ها به موقعیت شهروندی واقعی که تمام نهادهای دولتی و عمومی آن‌ها را به عنوان بخش واقعی از شهر و جامعه اصلی به حساب آورند، متجلی خواهد شد. در این ارتباط، اگر نهادهای مختلف به صورت مستقل عمل نمایند، نه تنها نتیجه مطلوب را به دست نخواهند آورد، بلکه اثربخشی سایر مجموعه‌ها را نیز غیرممکن

می‌سازند. به همین دلیل، توصیه می‌شود که مطالعات مربوط به این بخش توسط نهادهای واحد و مشخص صورت گیرد و با توجه به شرایط میدانی، ارائه پیشنهاد دهد. در نهایت همین گروه، بعد از اجرای توصیه‌های ارائه‌شده توسط نهادهای مسئول، میزان تحقق اهداف مدنظر نظر را ارزیابی نمایند و کم‌وکاست‌های مرتبط به آن را تعیین کنند. این حک‌واصلاح بایستی تا آنجایی ادامه پیدا نماید که مشکل مناطق حاشیه‌نشین به‌طور کامل مرتفع گردد.

حامی مالی

این اثر حامی مالی ندارد.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمامی بخش‌ها و مراحل پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، به‌ویژه داوران محترم و سردبیر نشریه که با پیشنهادها و راهنمایی‌های خود به افزایش کیفیت مقاله کمک نمودند، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

- احمدیان، محمدعلی. (۱۳۷۱). حاشیه‌نشینی. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی*، ۳، ۳۲-۴۵.
- اردشیری، مهرداد و زاهدانی، سید سعید. (۱۳۷۵). *بررسی برخی عوامل عمده اقتصادی، فرهنگی و اقلیمی مهاجرت بین استانی در دوره پس از پیروزی انقلاب اسلامی*. شیراز: مرکز جمعیت‌شناسی دانشگاه شیراز.
- اصغری زمانی، اکبر؛ زادولی، فاطمه و زادولی خواجه، شاهرخ. (۱۳۹۲). *حاشیه‌نشینی و فقر شهری، راهکارها و پیامدها (مطالعه موردی: شهر تبریز)*. اولین همایش ملی شهرسازی و معماری در گذر زمان، قزوین.
- امیرفخریان، مصطفی؛ رهنما، محمدرحیم و آقاجانی، حسین. (۱۳۹۱). *اولویت‌بندی نیاز به خدمات بهداشتی درمانی محلات حاشیه‌نشین شهر مشهد*. *مجله آمایش جغرافیایی فضا*، ۲(۶)، ۱۷-۳۶.
- ایراندوست، کیومرث. (۱۳۸۹). *سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی*. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- آزاد، سجاد. (۱۳۹۶). *کاربرد مدل‌سازی ساختاری تفسیری برای توانمندسازی مدیریتی زنجیره تأمین سبز*. هشتمین کنفرانس بین‌المللی حسابداری و مدیریت و پنجمین کنفرانس کارآفرینی و نوآوری‌های باز، دانشگاه تهران، تهران.
- بیانلو، یوسف. (۱۳۸۵). *بررسی رابطه بین عوامل جمعیت‌شناختی و شرایط بوم‌شناختی با نوع جرم و نرخ جرم در شهر شیراز*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز.
- پیران، پرویز. (۱۳۷۴). *اجتماعات آلونکی، پدیده‌ای فراتر از حاشیه و حاشیه‌نشینی*. ماهنامه شهرداری‌ها، ۳۲، ۶۵-۵۰.
- پیران، پرویز. (۱۳۶۶). *آلونک‌نشینی در تهران*. *مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، ۲۳-۱۷.
- جعفری، علی و حسن‌زاده، بهنام. (۱۴۰۲). *رابطه مؤلفه‌های فرهنگی و شکوفایی شهر با تأکید بر مناطق حاشیه‌نشین*. *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، ۱۳(۴۳)، ۲۱-۳۸.
- حاتمی‌نژاد، حسین و زمردیان، محمدجعفر. (۱۳۸۲). *اسکان غیررسمی در مشهد*. *شهرداری‌ها*، ۴(۴۵)، ۲۵-۱۴.

- حاجی‌یوسفی، علی. (۱۳۸۱). حاشیه‌نشینی شهری و فرایند تحول آن (قبل از انقلاب اسلامی). هفت شهر، ۸، ۲۴-۱۲.
- حسین‌زاده دلیر، کریم. (۱۳۷۱). طرح تحقیقی حاشیه‌نشینی تبریز. موسسه تحقیقات شهری وابسته به کمیته علوم انسانی جهاد دانشگاهی، دانشگاه تبریز.
- زاهدزاهدانی، سید سعید. (۱۳۶۹). حاشیه‌نشینی در ایران. شیراز: دانشگاه شیراز.
- سعدی‌مفرد، ساناز؛ حنایی، تکتم و شیروانی مقدم، سوسن. (۱۳۹۹). تبیین مؤلفه‌های کالبدی و عملکردی مؤثر بر عدالت فضایی در سکونتگاه‌های حاشیه‌ای (مطالعه موردی: کلان‌شهر مشهد). معماری و شهرسازی پایدار، ۸(۱)، ۶۷-۸۰.
- <https://doi.org/10.22061/jsaud.2020.4956.1437>
- شیعه، اسماعیل. (۱۳۷۵). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی شهری. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- صابری‌فر، رستم. (۱۴۰۱). مسکن و اسکان غیررسمی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- صابری‌فر، رستم. (۱۴۰۲). طراحی مدلی برای تعیین سهم عوامل مؤثر بر بازگشت حاشیه‌نشینیان به روستا؛ مطالعه موردی: حاشیه‌نشینیان. مسکن و محیط روستا، ۴۲(۸۲)، ۹۵-۱۱۰.
- صابری‌فر، رستم و محمدی‌نیا، نعیمه (۱۴۰۰). اثر مداخله اجتماعی بر ارتقای محلات حاشیه‌نشینی. نمونه موردی: محله مهرآباد شهر مشهد. مجله آمایش جغرافیایی فضا، ۱۱(۴۰)، ۸۳-۱۰۲. <https://doi.org/10.30488/gps.2020.202972.3107>
- صابری‌فر، رستم و افتخار، رضا. (۱۴۰۴). تعیین راهبردهای ساماندهی مناطق حاشیه‌نشینی و اجرای آن در قالب معادله ریاضی بازآفرینی (مورد مطالعه: محله قنات ناصری شهر اراک). مجله توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، ۷(۱)، ۷۳-۹۰.
- عرفانی، مریم. (۱۳۹۹). بررسی عوامل اثرگذاری بر بازگشت حاشیه‌نشینیان به زادگاه اصلی‌شان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه پیام نور، تهران.
- قرخلو، مهدی و عابدینی، اصغر. (۱۳۸۸). ارزیابی چالش‌ها و مشکلات شهرهای جدید و میزان موفقیت آن‌ها در ایران، شهر جدید سهند. برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۱۳(۱)، ۱۶۵-۱۹۱.
- کشاوری، ناهید؛ نوری کرمانی، علی و جودگی حمیدرضا. (۱۴۰۴). تحلیلی بر بازآفرینی شهری در بافت تاریخی، مطالعه موردی شهر دزفول. تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۷۸، ۵۳۸-۵۱۱. <http://dx.doi.org/10.61186/jgs.25.78.10>
- مرادی، گلرمد و بخشنده، مجتبی. (۱۳۹۰). بررسی نقش محرومیت اجتماعی در ایجاد رفتارهای پرخطرانه میان جوانان شهر شیراز. فصلنامه پژوهشی دانشگاه آزاد، واحد شوشتر، ۱(۱)، ۳۱-۴۲.
- نوربخش، یونس؛ حیدرخانی، هایل و محمدی، اصغر. (۱۳۹۶). بررسی ارتباط بین حمایت اجتماعی و سلامت اجتماعی جوانان مناطق حاشیه‌نشینی کرمانشاه. بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۸(۲)، ۲۵۷-۲۳۳.

References

- Aalbers, MB. (2015). The Great Moderation, the Great Excess and the global housing crisis. *International Journal of Housing Policy*, 15, 43-60.
- All-Kamal, M., Nursey-Bray, M., & Hassan, S.M.M. (2021). Challenges to building social capital through planned adaptation: Evidence from rural communities in Bangladesh. *Current Research in Environmental Sustainability*, 3, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.crsust.2021.100091>
- CARE Bangladesh. (2006). *Long Range Strategic Plan CARE*. Dhaka: WECAN..
- CARE. (2006). *Long Range Strategic Pla, CARE, Bangladesh, Dhaka*.
- Clermont, C., Sanderson, D., Sharma, A., & Spraus, H. (2011). *Urban disasters – lessons from Haiti, Study of Member Agencies' Responses to the Earthquake in Portau Prince*. London: Haiti.
- Clinard, M. (1966). *Slum and Community Development in Self Help*. New York: SER.
- Elias, Jr. C. E. (1966). *Metropolis: Values in Conflict*. California: Belmomt.
- Knox, P. (1988). *Places and Regions in Global Context*. New York: Willy.

- Narayan, D., & Petesch, P. (2000). *Voices of the Poor; Crying Out for a Change*. Washington, DC: World Bank.
- Parsa-Pajouh, B., Stockburger, J., Greenwood, M., & Prediger, A.M. (2005). Inclusive Child Care in Northern British Columbia: An Inquiry into the Successes and Challenges, Centre of Excellence for Children and Adolescents with Special Needs University of Northern British Columbia: Task Force on Substance Abuse. Retrieved from http://www.unbc.ca/assets/centreca/english/inclusive_child_care_in_northern_bc.pdf
- Ahmadian, M. (1992). Marginal Note. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University*, 3(3), 819-841. [in Persian] https://jm.um.ac.ir/article_32929.html
- Amirfakhrian, M., Rahnama, M., & Aghajani, H. (2012). Prioritizing the need for health services in the marginal neighborhoods of Mashhad city. *Journal of Geographical Spatial Planning*, 2(6), 17-36. [in Persian]
- Ardashiri, M., & Zahid Zahedani, S. (1996). *Study of some major economic, cultural and climatic factors of interprovincial migration in the period after the victory of the Islamic Revolution*. Shiraz University: Demography Center Publications. [in Persian]
- Asghari Zamani, A., Zadvali, F., & Zadvali Khajeh, S. (2013). *Marginalization and Urban Poverty, Solutions and Consequences (Case Study: Tabriz City)*. First National Conference on Urban Planning and Architecture Over Time, Imam Khomeini International University, Qazvin, 1-12. [in Persian]
- Azad, S. (2017). *Application of interpretive structural modeling for green supply chain management enablers*. Eighth International Conference on Accounting and Management and Fifth Conference on Entrepreneurship and Open Innovations, University of Tehran, Tehran. [in Persian]
- Bagheri-Mayab, S., Karimikia, M., & Zalizadeh, M. (2024). Life on the Margins: Characteristics of Marginal Neighborhoods in the Ahwaz Metropolis. *Social Issues of Iran*, 15(2), 37-76. [in Persian].
- Bianlou, Y. (2006). *Investigating the relationship between demographic factors and ecological conditions with the type of crime and crime rate in Shiraz city*. Master's thesis in Social Sciences, Shiraz University. [in Persian]
- Haji Yousefi, A. (2002). Urban Marginalization and Its Transformation Process (Before the Islamic Revolution). *Haft Shahr*, 8, 12-24. [in Persian] <https://www.magiran.com/p1217812>
- Hanache, p. (2013). The revival of the historic fabric of city (with participatory approach), *Tehran University Publications*. [in Persian]
- Hatami-Nejad, H. & Zomordian, M. (1993). *Study of the social and economic conditions of marginalized people in Mashhad city*. Mashhad Municipality: Mashhad. [in Persian]
- Hosseinzadeh Dalir, K. (1992). *Research project on the marginalized people of Tabriz*, Urban Research Institute affiliated with the Humanities Committee of the Academic Jihad: Tabriz. [in Persian]
- Irandoust, K. (2010). *Informal Settlements and the Myth of Marginalization*. Tehran: Urban Planning and Processing Company. [in Persian]
- Jafari, A., & Hassanzadeh, B. (2023). The relationship between cultural components and urban prosperity with emphasis on marginal areas, *Urban Sociological Studies*, 13(43), 21-38. [in Persian]
- Keshavarz, N., Nouri Kermani, A., & Jodagi, H (2025). An analysis of urban regeneration in historical context, a case study of Dezful city, *Applied Research in Geographical Sciences*, 78, 511-538. [in Persian] <http://dx.doi.org/10.61186/jgs.25.78.10>
- Moradi, G., & Bakhshande, M. (2011). Investigating the role of social deprivation in creating aggressive behaviors among youth in Shiraz. *Research Quarterly of Azad University, Shushtar Branch*, 1(1), 42-31. [in Persian]
- Nourbakhsh, Y., Heydarkhani, H., & Mohammadi, A. (2017). Investigating the relationship between social support and social health of youth in marginalized areas of Kermanshah. *Iranian Social Issues Review*, 8(2), 257-233. [in Persian] <https://doi.org/10.22059/ijsp.2018.65061>

- Piran, P. (1987). Shed sitting in Tehran. *Journal of Political-Economic Information*, 17-23, 12-1. [in Persian]
- Piran, P. (1995). Shed communities, a phenomenon beyond the margins and marginalization. *Monthly Magazine of Municipalities*, 32, 50-65. [in Persian]
- Qarkhloo, M., & Abedini, A. (2009). Assessment of challenges and problems of new cities and their success rate in Iran, Sahand New City. *Planning and Spatial Planning*, 13(1), 165-191. [in Persian]
- Saberifar, R., & Mohammadinia, N. (2021). Effect of Social Intervention Promotion of Marginalized Communities (Case Study of Mehrabad Neighborhood of Mashhad), *Geographical planning of space quarterly journal*, 11(40), 83-102. <https://doi.org/10.30488/gps.2020.202972.3107> [in Persian]
- Sabine G. (1964). *A History of Political Theory*. London: George G. Harrap.
- Sabrifar, R., & Eftekhari, R. (2025). Determining strategies for organizing marginalized areas and implementing them in the form of mathematical reconstruction (case study of Qanat Naseri neighborhood in Arak city). *Journal of Sustainable Urban and Regional Development Studies*. 7(1), 73-90. [in Persian]
- Sabrifar, R. (2009). *History of Urban Planning Science*. Tehran: Payam-e-Noor University Press. [in Persian]
- Sabrifar, R. (2022). *Housing and Informal Settlement*. Tehran: Payam-e-Noor University Press. [in Persian]
- Saberifar R. (2023). Designing a model to determine the contribution of factors influencing the return of marginalized populations to rural areas; case study: Marginalized residents of Mashhad city. *JHRE*. 42(182), 95-110. [in Persian]
- Saedi-Mofard, S., Hanaei, T., & Shirvani-Moghaddam, S. (2019). Explaining the physical and functional components affecting spatial justice in marginal settlements (case study: Mashhad metropolis), *Architecture and Urban Planning of Iran*, 8(1), 67-80. <https://doi.org/10.22061/jsaud.2020.4956.1437> [in Persian]
- Sanderson, D. (2012). *Building livelihoods to reduce risk among the most marginalized in urban areas: Strategic approaches from Dhaka*. Dhaka: Environmental Hazards.
- Zahed Zahedani, S. (1980). *Marginalization in Iran*. Shiraz: Shiraz University Press. [in Persian]